

Schweininger Péter: Sváb világok. Népeség és mentalitás Száron, 1729–1848.

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Magyar családtörténetek: Tanulmányok 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023. 302 oldal.

Schweininger Péter, az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszékének tanársegédje és az ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium történelemtanára szűkebb pátriája, Szár község népeségének 120 esztendőnyi történetét dolgozta fel 2022-ben megvédett doktori disszertációjában. Ennek szerkesztett és továbbgondolt változatát veheti kezébe az olvasó egy esztétikus kiállítású, keménytáblás és kiválóan megszerkesztett kötet formájában.

Miért lehet érdekes egy Fejér megyei, a tárgyalt korszak nagy részében bő 1000 lelkes, római katolikus sváb falu népesedéstörténetének megírása? Példának okáért azért, mert szélesnek mondható az az olvasó- és szakembertábor, akikhez szólhat ez a feldolgozás. A történeti demográfusok szűknek mondható hazai körén túl haszonnal forgathatják a kötetet a 18–19. századi magyar történelem kutatói és kedvelői, a magyarországi német nemzetiség néprajzával, kultúrájával és sorsával foglalkozók, a történeti földrajz és a helytörténet diszciplínáinak művelői, de akár a statisztika iránt érdeklődők is. Nem utolsó sorban pedig mindenkinek ajánlható ez az alapos kutatói és szerkesztői munkával közzétett, komoly szakmaisággal megírt, mégsem száraz stílusú munka, aki látni szeretné, hogyan lehet a két-háromszáz éves történeti forráscsoportok adattömegét a 21. század digitális platformjait is felhasználva magas szintű tudássá szintetizálni, és – nem utolsó sorban – mindezt másokkal megosztani.

A bemutatandó könyv még két további erényét emelem ki már előljáróban: egyfelől nagyon szépen hozza összhangba a „nagybetűs”, tankönyvekből és a szakirodalomból jól ismert történelmi folyamatokat az egyes szári emberek életének mozzanataival (például: migráció a német tartományokból Magyarországra a 18. században, előbb a Pilisbe, majd országon belüli vándorlás Vörösvárról Szárra, onnan pedig a Bánátba). Másfelől a szerző kiváló érzékkel lehelte életet a holt forrásokba, életszerű arcélt és a dokumentumokból felépített, hihető emberi karaktert adva több szári kötődésű személynek is. Ilyen példának okáért a zabolátlan természetű Paulini Jakab, „a falu egykori fenegyereke” (220) vagy a 15 utódot nemző, kiterjedt kapcsolati hálójával bíró módos gazda, Wiest Antal.

A bevezetésben Schweininger ambíciózusan arra vállalkozik, hogy végigvezeti az olvasót az általa bejárt kutatási folyamaton. Bepillantást ígér módszereibe, az alapfogalmak tisztázásába, a kritikára és elemzésre váró forrástömeg feltárásának a rejtelseibe. Részesei lehetővé teszik így olvasóként annak az intellektuális kalandnak, melynek során a feltárt mintegy százhuszezer adatelemből, a statikus és töredékes információtengerből kirajzolódik egy dinamikus változó, plasztikus és hihetően emberi kép Szár népmozgalmi viszonyait illetően.

A logikusan felépített kötet a történeti demográfiának mint interdiszciplináris tudományának a definiálásával indul. Tömör és érdekes historiográfiai áttekintést kapunk a külföldi és magyar szakirodalom és kutatók bemutatásával. Hasonló igényességgel megalkotott kép tárul elénk a magyarországi németek korabeli demográfiai jellemzőit feltáró szakirodalomról. Ezek általában egy-egy részben vagy nagyrészt svábok lakta település (például Dunabogdány, Zsámbék) vagy régió (például Pest megye) népesedési folyamatait tárták fel a 18–19. század vonatkozásában. Már itt kijelenti a szerző, hogy a magyarországi németekre a nyugatról magukkal hozott kései házasság, a neolokális háztartás-alapítás és a nukleáris családi háztartásszerkezet volt a jellemző. Kutatása korlátait korrektilen érzékeltetve egyúttal azt is közli, hogy országos relevanciájú demográfiai modell felállítására nem vállalkozhat könyvében.

A bevezető rész a kutatás során használt fogalmakat és elméleteket is tisztázza. Ezek közül kiemelném a magyar származású John Hajnal nevéhez köthető Nyugat–Kelet felosztású modellt a házassági, háztartásszerkezeti és öröklési mintákról (2. táblázat, 27). Ezt illetően a fentebb felsorolt jellemzőkkel a nyugati típusú modellhez álltak közelebb a korabeli Magyarország német kultúrához kötődő lakói. Schweininger hozzáteszi, hogy a Hajnal-féle modell számos kritikát kapott, amelyeket rendszerezett formában Faragó Tamás összegzett, kiemelve, hogy az összkép a Hajnal által felvázoltnál jóval sokszínűbb volt.

Külön fejezetben tipologizálja a szerző a már említett nagyságrendű forrásbázisát. Beleláthatunk, milyen típusú adatok nyerhetők a latin, majd 1843-tól Száron is magyar nyelvű egyházi anyakönyvekből. A csecsemőhalandóság korszakra jellemzően magas számait vizsgálva jut arra Schweininger, hogy az anyakönyveket vezető helyi plébánosok és káplánok olykor pontatlan bejegyzései, valamint a dokumentumokat sújtó fizikai állagromlás ellenére is – kellő szakmai óvatosság és kontroll fenntartásával – releváns forrásbázist képeznek ezek a matrikulák.

Ezt az alapvetően fontos forrástípust különféle egyéb összeírásokkal is egybevetette a szerző: például a szári adózó jobbágycsaládok gazdaságaira fényt vető ún. dikális összeírásokra, valamint az országos népszámlálások adatsoraira támaszkodott (köztük az elsőként felvett, II. Józsefhez köthető adatokra a 18. század végéről). Különösen széles és izgalmas az egyházi lélekösszeírások (*conscriptio animarum*) köre, melyeket időről időre a kegyúri jogokat is gyakorló Esterházy-uradalom megbízottai készítettek a plébános és egyházi felettesei tájékoztatására, akár egyházlátogatási dokumentumok (*canonica visitatio*) mellékleteként.

Említést érdemel még a források közül az egymást váltó szári plébánosok által 1758-tól vezetett, változatos tartalmú plébániatörténet, a *Historia Domus*, valamint megjelennek a könyv lapjain a Szárról és környékéről katonai felmérések során készített térképek képei is, melyek a falu földrajzi viszonyait segítenek vizualizálni (pl. 86–87).

Recenzensként nem lehet feladatomban a *Sváb világok* minden tudományos eredményének felsorolása, így a továbbiakban az általam fontosnak és érdekesnek ítélt megállapításokból mutatok be néhányat. Nagyon érzékletes a falu 1729

nyarán kezdődő betelepítésének a leírása, melyben nem csupán annak fizikai, földrajzi és jogi koordinátáit kapjuk meg. A szerző már itt igényt formál arra, hogy az ekkor ugyancsak a tata-gesztesi Esterházy-uradalomhoz tartozó Vörös-várról, valamint a közvetlenül a Német-római Birodalomból érkező, tehát többgyökerű telepések mentalitásáról is közöljön ismereteket. Ilyen az ünnepeikhez, az általuk tisztelt szentekhez (Rókus, Sebestyén) vagy épp a rendre visszatérő pestisjárványokhoz való viszonyulásuk. Szintén kiemelendő szemléletbeli tényező, hogy Schweininger narratívájában az egyes ember térben és időben fennálló, dinamikus kapcsolati hálójával rendelkezik.

Mérlegre kerülnek a falu létesítését segítő és nehezítő objektív tényezők is: előbbiekhöz a többnyire jól termő földek és a tiszta, iható, kincset érő karsztvíz, utóbbiakhoz a városoktól való nagy távolság sorolható. A szorgos alapítók erdőt irtanak, feltörik a szántókat, szőlőt telepítenek és háromnyomásos gazdálkodásba kezdenek. Jellemző, hogy jó termést ígérő káposztájukból még az Esterházy grófnak is szállítaniuk kellett az 1732-es szerződésük szerint.

Szemléletes és plasztikus képet kapunk az úrbéres többségű falusi társadalom szellemi elitjéről: a bírókról, a tanítókról (akik egyben kántorok és jegyzők is lehetek), valamint a plébánosokról. Őket egyházi és világi kinevezésükön és tekintélyükön felül képzettségük emelte a paraszti lakosság fölé, és elmondható, hogy a katolikus sváb falubeliek a korban szinte minden fontos témában követték útmutatásukat. A plébánosok közül kiemelem a hívei szolgálatát 1764-től 34 éven át ellátó, sziléziai származású, korábban a Habsburg Birodalom számos vidékén megforduló Broszek Józsefet, akinek munkásságára a könyv számos pontján utal a szerző. Az ő plébánossága alatt zárult le a falu lakói számára oly fontos templom viszontagságos megépítése is.

A szinte teljesen kompakt katolikus német néesség keresztnévadási szokásai is elemzésre kerülnek. A kor emberének kulturális-vallási gondolkodásmódjára vet fényt az, hogy a születendő utódok névadásánál a védőszent alakját, valamint a felmenők és a választott keresztszülők neveit is mérlegelték. Táblázatos és grafikus (116–118) módon feldolgozott matrikuláris adatsorok tanúskodnak arról, hogy a legnépszerűbb fiúnév a János volt, míg a lányok körében az Anna Mária különféle változatai számítottak a leggyakoribbnak. Az egy irányba konvergáló névadási szokások a tekintetben is figyelemre méltóak, hogy a földrajzilag több irányból szerveződő szári közösség tagjai kulturálisan is közeledtek egymáshoz.

Schweininger ezt követően az általa ismertetett források adatsorait, a születési és a halálozási számokat elemezve teszi fel két alapvető kérdését: mi állhat egy 1763-as, kiugróan alacsony háztartásfőszám, ezáltal lakosságszámadat mögött, illetve miért stagnált a lakosságszám 1100 fő körül az 1770-es évek végétől egészen 1850-ig? Előbbi kapcsán feltételezi a túlterhelt plébánosi adminisztráció hanyagságát az épp zajló lélekösszeírások miatt (1757-ben, 1759-ben és 1763-ban), valamint az adatokat elemezve kiemeli a csecsemő- és gyermekhalandóság megemelkedését. További logikus felvetés a szerző részéről egy másik apasztó tényező, az elvándorlás problematikája. Ennek fő irányát – tíznel is több, Szárról elköltöző

háztartásfő életútjának táblázatos elemzésével (139–142) – a szomszédos Vérteshoglár felé jelöli ki.

Konkrét személyek (Gugenberger Jakab, Rieder János) kapcsán készített esettanulmányokkal igazolja azt, hogy ekkorra elfogyhattak a jó földek Száron, míg a boglári neolokális háztartásalapítás többeknek komoly motivációt jelentett egy esetleges egzisztenciális előrelépést, valamint társadalmi presztízszük növekedését illetően. A migráció másik, jóval messzebbi desztinációja a Magyar Királyság délkeleti részén fekvő Bánát volt, ahová Mária Terézia és II. József telepítési akciói és az ottani körülmények (kiválóan termő földek, adókedvezmény, földesúri függéstől való mentesség) vonzották a szabad menetelű német jobbágyokat – akár éppen a Fejér megyei Szár községből is.

A szári demográfiai fék mechanizmusainak elemzésében különösen figyelemre méltó a törzsöröklés racionális, szigorú rendszerének bemutatása, összekapcsolva a státusreprodukciónak célkitűzésével. Ez a Száron gazdasággal bíró szülőknek gyermekeik sorsáról történő gondoskodását példázza, melynek során a jobbágytelek osztatlan továbbörökítésére törekedtek azzal a céllal, hogy az erre kiválasztott gyermekük (aki nem feltétlenül elsőszülöttjük volt) megtartsa a család jogi-gazdasági státusát. Az öröklésből ezáltal kizárt többi testvért valamilyen módon kompenzálni kellett: ehhez hozzájárulhatott egy jó kiházásítás, de akár az iparossá vagy értelmiségivé (pap, tanító) válás perspektívája is, bár utóbbi gyakran járt együtt az érintett személyek máshova költözésével.

Különösen szemléletes, ahogyan a száriak által 1800 és 1850 között kötött exogám házasságok céltelepüléseit térképre helyezi a szerző (191), miután táblázatosan is rendszerezte azokat (184–185). Arra a következtetésre jut, hogy e térbeli mozgások mindig tudatos családi döntés és információcsere eredményei voltak, ahol a választás során a távolság, a német nemzetiség, a lakosság szám és a gazdasági környezet egyaránt fontos szempontot jelentettek. Ezek alapján Szárhoz közeli, svábok lakta, jó földekkel bíró és Szárnál kisebb települések jöhettek főként szóba. E gazdasági észszerűsége alapozott döntésekben tehát kulturális és nyelvi szempontok egyaránt szerepet játszottak.

Az egyik legimponálóbb elem az a táblázat (32. táblázat, 194–197), melyben Schweininger kilenc olyan szári völegény életútját vázolja röviden, akik ebben a fél évszázadban vérteshoglári menyasszonyt vettek feleségül. Izgalmas, dilemmákkal teli személyes történetek ezek, melyekből egzisztenciát fenntartó szándékok (státusreprodukciónak, házasság korai halála utáni kényszerű újrabezáródás), valamint sok megszületett, de kevesebb életben maradó gyermekkel bíró mozaikcsaládok kontúrjai rajzolódnak ki az olvasó szeme előtt.

Leányanyai életutak rövid feltárással vizsgálat tárgyát képezi a házasságon kívül született gyermekek és a 19. században már jelen lévő, átalakuló erkölcsökre utaló születésszabályozás problematikája is. Érdekes és az országos adatokkal ellentétes trend a házassági átlagéletkorok szári csökkenése a 19. század elején, amelynek hátterében Schweininger a szomszéd települések magyar lakóinak kulturális hatását sejtí.

Az utolsó nagyobb tematikus egységben a szerző a demográfiai fék háztartásokra gyakorolt hatásaival foglalkozik. Különösen szemléletesen, korfán ábrázolja a falu lakóit az 1757-es egyházi összeírás alapján (20. ábra, 224), a férfiak és nők családi állapotát is jelölve. Hallatlanul sokat mondó emellett ugyanezen esztendő szári háztartásainak a bevezető fejezetben ismertetett Laslett–Hammel-féle tipológiának történő táblázatos megfeleltetése (38. táblázat, 229–230), ahonnan gyönyörűen kiviláglik a nukleáris háztartások abszolút dominanciája. A módszert ért széles körű bírálatokra reagálva Schweininger ezen adatokat a Faragó Tamás által alkalmazott tipológiának is megfelelteti (39. táblázat, 231). Megállapítja, hogy Száron lényegében senki sem maradt hajadon vagy nőtlen ebben a korban. Ebbe a tematikus keretbe illeszti be a már szintén említett Wiest Antal háztartásainak és életútjának aprólékos bemutatását, mely a monográfia talán legkidolgozottabb és legtanulságosabb egyéni portréja. A fejezet bizonyos 19. századi változások összegyűjtésével zárul (ilyen például az özvegyekre jellemző újrَاهázasodás csökkenő tendenciája). A könyv lezárása lényegre törően, tömör formában összegzi az évtizedes kutatómunka eredményeit, korrekt és szakszerű módon reflektálva a megválaszolt és a még nyitott, továbbgondolásra ösztönző kérdéskörökre.

Schweininger Péter személyes indíttatásból eredő témájának feldolgozása, az általa olvasmányos stílusban megírt, kiválóan tagolt és egyéni megközelítéseket is felmutató könyv fontos eredményekkel gazdagítja a hazai népesedéstörténetet. A szerző a közel nyolcszáz lábjegyzettel ellátott kötete végén komplex tudományos apparátusban, precízen listázza a felhasznált levéltári és szakirodalmi forrásait, mellékletként táblázatokat, névlistákat és korfát közöl, valamint hely- és névmutatóval segíti olvasóját. Fontosnak tartom végül megemlíteni, hogy a kötethez kapcsolódóan több sikeres, népesebb közönséget vonzó könyvbemutatóra került már sor 2023-ban és 2024-ben, valamint azt is, hogy Schweininger Péter elnyerte a kötetbe fektetett munkájáért a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata által adományozott Heinek Ottó-díjat.

Pál Gergely